

שני עניינות במסורה

א. 'זיען איוב ויאמר' – גלגולה של מסורה

1. במלה 'ויאמר' בפסוק זה (איוב ג:ב) ובדומיו, אנו מוצאים הטעמה מזוהה. בכל מקום במקרא באה צורת ההקשר 'וַיֹּאמֶר' (בסגול ומלעיל) או צורת ההפסק 'וַיֹּאמְרָ' (מלרע ופתח). ואילו כאן – 'ברב ספרים מדוייקים מלעיל ובפתח. וכן בכל פתיחות המענות בספר איוב מלבד בפתיחה למענה הראשון של אליהוא (לב:ו): 'ויאמר' שם אינו בסוף הפסוק והוא מלרע ובפתח' (פירוש 'דעת מקרא', ירושלים תש"ל). מסורת זו היא קדומה, ונזכרת כבר אצל רד"ק. בספר 'מכלול', כאשר רד"ק דן בגזרת נחי פ"א, הוא מתייחס לשורש אמ"ר ואומר (עמ' פח): '...ובא בפתח גדול ומלעיל "העזה פניה ותאמר לו" (משלי ז:יג; שם הטעם "נסוג אחור") וכן בהפסק "זיען איוב ויאמר" וחבריו'. בעקבות רד"ק הלך גם ר' אליהו אשכנזי בספר 'הבחור' (מאמר ב עיקר ו סעיף א):

...בו"ו ההפוך ישוב הפתח לסגול ומלעיל כמו 'וַיֹּאמֶר' 'וַיֹּאמְרָ' 'וַיֹּאמְרָ' וכשיבאו בהפסק ישובו למשפטם הראשון לפתח 'וַיֹּאמֶר' 'וַיֹּאמְרָ' ומלרע, חוץ מן 'זיען איוב ויאמר' וחבריו, כלם מלעיל.

ובעל 'מנחת ש"י' הכריע על פי רד"ק והבחור, בהוסיפו לכך עדות של המסורה (מסורה שנדפסה בסוף 'מקראות גדולות' מערכת אות האלף לשורש אמ"ר): 'וכן במסורת חשיב צא ויאמר פתחין ומלרע וכל ויען ויסף דאיוב דכותיה אבל הם כלם מלעיל'.

בניגוד לכל העדויות שהובאו כאן, אנו מוצאים בכתב-היד העתיקים של התנ"ך (כתר ארם צובה וכת"י לנינגרד) שההטעמה היא 'וַיֹּאמֶר' במלרע, כמו הכלל הנהוג במקרא כולו. נבוא עתה להוכיח שזו אמנם ההטעמה הנכונה על-פי המסורה, ולהסביר את תהליך המסירה שהביא לקריאה החריגה במלעיל.

2. תחילה יש להקדים: עצם קיומה של מסורת קריאה המטעימה הטעמת מלעיל בסוף-פסוק בספרי אמ"ת אינו מתמיה. לאחרונה הצביע דותן (ראה דותן, שקיעים) על שיטת הטעמה כזו, המשתקפת בפסוקים רבים בכתב-יד לנינגרד. ככל הנראה, עניין קריאת 'ויאמר' בהטעמת מלעיל שאנו עוסקים בו שייך לאותה מסורת. אולם מסורת קריאה זו אינה המסורת ה"תקנית" במסורת טבריה. כיצד הצליחה אפוא שיטה חריגה כזו לחדור אל מערכת המסורה ואל נוסחים שנחשבו מדוייקים על-פי המסורה? הסיבה לכך טמונה באופיין של הערות המסורה ובדרכי המניין שלה.

3. המלה 'ויאמר' מופיעה בתנ"ך מאות פעמים. ברוב המקומות קריאתה 'ויאמר' ובמיעוטם 'ויאמר'. הצורה השנייה היא צורת ההפסק, אך אין הגדרה מדויקת מתי תבוא צורת הפסק. בדרך-כלל היא מופיעה במלה שטעמה אתחנ או סוף-פסוק, אך לעתים היא מופיעה גם בתיבה שטעמה סגול, זקף או רביע. על המסורה, אפוא, למסור תיאור מדויק של חילופי ויאמר/ויאמר במקרא. כדי להבין את תיאורי המסורה נתבונן בטבלה הבאה, המתארת את תפוצת 'ויאמר' במקרא:

ויאמר	ויאמר	
כ-1000	87	1. בכל התנ"ך פרט לספר איוב
		2. בספר איוב
		א. פסוק הפותח במלה 'ויען' או 'ויסף'
—	27	(1) 'ויאמר' בסוף הפסוק
—	5	(2) 'ויאמר' אינו בסוף פסוק
13	4	ב. פסוק שאינו פותח במלים אלו

נביא עתה שתי הערות מסורה, שכל אחת מהן מתארת את המצב המתואר בטבלה זו:

(1) מ"ק ש בראשית יח: כג: וַיֹּאמֶר — פֹּז וְכָל אִיּוֹב דְּכֹחַ בִּלְמַלְכָּא וְלִגְוֵי אִיּוֹב.

(2) מ"ק ש בראשית יח: כז: מ"ק ל בראשית יד: יט; מ"ק א שופטים כ: ד; מ"ק ד

במדבר כג: כב, מ"א ח: כג: וַיֹּאמֶר — צֵא וְכָל וִיעַן וִיסָף דְּאִיּוֹב דְּכֹחַ.

משתי מסורות אלו, דעת המסורה מוכחת ללא ספק: כל 'ויאמר' שווים, והטעמתם מלרע. המסורה הראשונה מנתה את 87 היקרויות 'ויאמר' שבכל ספרי המקרא פרט לאיוב, שכן הן המיעוט בספרים אלו. באיוב, רוב הופעות המלה הן 'ויאמר', ועל-כן נמנו 13 'ויאמר', שהם המיעוט בספר זה.

המסורה השנייה, הנפוצה יותר בכתבי-היד, מתוחכמת עוד יותר. אין צורך למנות י"ג פסוקים בספר איוב. אפשר לכלול את רוב פסוקי 'ויאמר' בכלל אחד, ולמסור שכל פסוק הפותח במלה 'ויען' או במלה 'ויסף' — המלה 'ויאמר' שבו תנוקד בפתח. נותרו עוד ארבעה 'ויאמר', ואותם יש לצרף למניין 87 'ויאמר' שמחוץ לאיוב. נמצא, שיש בתנ"ך 91 'ויאמר' (שיש לפרטם במסורה גדולה) ועוד קבוצה בספר איוב, המוגדרת באמצעות מלות הפתיחה של פסוקיה, ואין צורך למנותה בפירוט.

4. כדי להסביר את גלגולי המסורה שאנו עוסקים בה עלינו להקדים הקדמה. שני סוגי הערות מסורה בנויות במבנה:

(מספר) (תופעה) וכל... דכותיה [בר מן (מספר)].

דוגמה לסוג הראשון:

מ"ק ש בראשית לז: ו: 'אליהם' — יִזְמִי בְּתוֹ וְכָל נְבִי וְכָתוּב דְּכֹחַ בִּלְמַלְכָּא וְלִגְוֵי אִיּוֹב.

מסורה מהסוג הזה דנה בשני עניינים נפרדים הדומים או קרובים זה לזה. בדוגמה שלנו דנים בכתוב המלה 'אליהם' בתורה, ובכתיב אותה המלה בנביאים וכתובים. בהערה מסוג זה ניתן להשמיט את חלקה השני של ההערה. ההערה שתיוותר היא שלמה ונכונה, אלא שהיא עוסקת רק בעניין אחד, ולא בשני העניינים שהיו כלולים במסורה המקורית.

דוגמה לסוג השני:

מ"ג א תה' לח:יב: 'מרחק ה' חס'... וכל אורייתא דכותהון'.

הערה זו דומה במבנה לקודמתה, ואעפ"כ היא שונה ממנה שינוי עקרוני. המניין שבראשה מתייחס לכל התנ"ך פרט לקבוצה המוגדרת בסוף ההערה. הגדרת קבוצת ההתייחסות של החלק הראשון תלויה אפוא בסוף ההערה, ועל כן אי-אפשר לו למסרן שישיט את סוף ההערה. אם יעשה כן, נמצאת הערת המסורת קטועה ומשובשת. בדוגמה שלפנינו: מסרן שימסור 'מרחק ה' חסר' יטעה את קוראיו לחשוב שמניין זה כולל את התנ"ך כולו, בשעה שהאמת היא שהוא מתייחס לתנ"ך כולו פרט לתורה.

5. המסרנים רגילים היו לעבד את חומר המסורה שלפניהם: לקצר מסורות מסוימות, להרחיב ולשכלל אחרות. יכול היה המסרן לעשות כן גם בלי שבדק את החומר בפירוט לגבי כל הערה, אם ידע את עקרונות כללי המסורה על בוריים. העובדה, ששני הסוגים של הערות המסורה דומים זה לזה, כאשר האחד 'ניתן לקיצור' ומשנהו 'בלתי ניתן לקיצור', עובדה זו הכשילה מסרנים רבים. מספר דוגמאות ל'קיצור בלתי-חוקי' מסוג זה ציין הרב ברויאר (ברויאר, כתר, עמ' 262–269), והדוגמאות מובאות שם מכתבי-היד ל, ק ומדפוס ד. להלן נראה שכזאת קרה גם בנדון שלנו.

ההערה המתייחסת לעניין ויאמר ויאמר ואומרת 'צא' וכל ויען ויסף איוב דכותיהון' היא הערה מן הסוג השני שהגדרנו לעיל. מניין צ"א מתייחס לכל התנ"ך כולו חוץ מהקבוצה של 'ויען ויסף דאיוב'. אם יושמט סופה של ההערה, לא תהיה משמעות לתחילתה, שכן המניין במקרא כולו הוא 123 ולא 91!

אעפ"כ מסרו מספר מסרנים במ"ק למלה 'ויאמר' — 'צא'. כך לבששה מקומות (מ"א ח:כג; דהי"א יא:יז; איוב א:יד, טז, יז, יח) וכך ד במקומות רבים. ראוי להעיר פה שבכתר ארם צובה אין מסורה כזו. כמו במקרים האחרים שמציין הרב ברויאר, לא נכשל מסרן הכתר במכשלה מסוג זה.

6. השלב הבא בהתפתחות המסורה הוא, כנראה, כזה: מסרן מסוים ראה לפניו את שתי ההערות הבאות:

(1) צא';

(2) צא' וכל ויען ויסף דאיוב דכות'.

רק הסבר אחד יכול ליישב שתי מסורות אלו. המסרן אנוס היה להבין שההערה השנייה (שהיא המקורית) היא הערה מהסוג הראשון שהגדרנו, העוסקת בשני עניינים שונים הדומים זה לזה. לא יתכן שההערה באה להוסיף מקרים נוספים הזהים ל-91 'ויאמר', שאם כן היא סותרת את ההערה 'צא' המונה 91 בדיוק. הטעות שגרמה להיווצרות ההערה הראשונה — חזרה ונתחזקה על ידה!!

מהי, אפוא, המלה השונה מ'ויאמר' שבעניינה עוסק סוף ההערה? באו מסרנים מאוחרים ופירשו שמדובר על 'ויאמר' בטעם מלעיל, כאותה מסורת קריאה שהטעימה מלעיל בסוף פסוקי אמ"ת. זהו פשרה של הערת המסורה הסופית של ד, לאחר 'ויען ויסף דאיוב'. המסורה מוסיפה שם: 'אבל הם כלם מלעיל'. מלשון ההערה (הכתובה עברית, לעומת הארמית שבתחילת המסורה) ומסגנונה, ברור שאין משפט זה חלק

מלשון המסורה, אלא פירוש מאוחר לה. אלו כנראה דבריו של יעקב בן-חייט אדוניהו, עורך המסורה לדפוס; אך העובדה שכבר רד"ק מזכיר עובדה זו מוכיחה שטעות זו במסורה היא קדומה למדי.

7. עתה יש להוסיף הסבר מסוים (הסבר זה שמעתי מפי פרופ' ישראל ייבין): בכתבי-יד רבים של המסורה לא סומנו סימני סילוק בספרי אמ"ת. ייתכן שהדבר קשור לאותה מסורת קריאה של הטעמת מלעיל בסוף פסוק בספרי אמ"ת. ראה דותן, שקיעים, עמ' 154–155. עובדה זו היא שאפשרה למסרנים להבין שתיבת 'ויאמר' מוטעמת במלעיל. נשים לב אל מה שעמד בפני המסרנים: הערות המסורה "מוכיחות" ש'ויאמר' בפסוקי 'ויען ויסף' שונה מכל 'ויאמר' שבמקרא. הניקוד כולו כתוב בכתבי-יד וזהה בכל פרטיו. אין מנוס אלא לומר שההטעמה היא המבדילה!

להסבר זה יש ראייה: באותם חמישה פסוקים באיוב הפותחים ב'ויען', אך המלה 'ויאמר' אינה בסופם — לא נשתנתה ההטעמה. המלה 'ויאמר' מוטעמת בפסוקים אלו בזקף (א: ז; ב: ב), באתנחתא (א: ט; ב: ד) או בעולה ויורד (לב: ו), בכולם ההטעמה היא מלרע, שכן לא היה בכוח הפירוש המוטעה במסורה לעקור את ההטעמה המסומנת בספרים. רק ב-27 הפסוקים, שבהם 'ויאמר' בסוף הפסוק, והטעמתם לא צוינה בפירוש, היה מקום לטעות.

8. נמצא עתה, שהדפוסים המקובלים סתירתם מיניה וביה. הם מוסרים על צא' ויאמר אך כוללים עוד חמישה פסוקים נוספים בהטעמה זו (בפסוק אחד, איוב א: ז, נמסר במ"ק ד' צא', מניין שמעולם לא כלל פסוק זה!). הם מוסרים 'וכל ויען ויסף דאיוב דכותיהוין', אך פסוקי 'ויען ויסף' עולים לשתי פנים: מקצתם מלעיל ומקצתם מלרע.

*

כתר ארם צובה וכתבי-יד הקרובים לו, דינם שיחזירו עטרה ליושנה (וראה תנ"ך ברואיאר, 'כתובים', ותנ"ך דותן, בפסוק זה). אך דומני שגם מן הטעות יכולים אנו ללמוד פרק מאלף בתולדות המסורה וגלגוליה.

ב. 'ה לה' תגמלו זאת'

מספר רב של דינים מיוחדים, מהם זרים וקשים, נאמרו לגבי המלה 'הלה' שבראש פסוק זה משירת האזינו (דברים לב: ו). שלוש הלכות נאמרו לגבי דרך הכתיבה של המלה, וזרות יש בדרך הקריאה שלה.

1. דיני הכתיבה

א. כתיבה למעלה ולמטה:

'צריך לכתב ה"א למטה מארכבתו של למ"ד' (ירושלמי מגילה פ"א הי"א; עא ע"ג). 'רב ששא בנו של ר' אבא היה כותב ה"א למטן ולמד למעלן' (שמות רבה כד, א).

ב. כתיבה כשתי תיבות:

'הלי' בחד כתי' בסיפרא דיהודה בר יחזקאל
ובסיפרי בית ילְתָא כתבין הל לחוד וקודשא לחוד

וסוראי אמרין הי לחוד ליי' לחוד' (קטע מסורה, לונדון 4 Or.5554A).¹

המסורה מוסרת כאן על שלוש מסורות כתיבה: האחת מורה לכתוב ה'ה' כמלה אחת, והאחרות מפרידות: ה' ה' או ה' ה'. כבר ציין בעל 'אור תורה' ששתי הדעות המורות להפריד את המלה לשתיים הן "זרות מאוד".

ג. ה"א באות גדולה:

'ה' דהלה' צריך להיות פשוט מכל הי שיהא תיבה בפני עצמה'

(מסכת סופרים ט, ה)

2. מסורת הקריאה

הניקוד ברוב כתבי-היד הוא הַלִּי־הֶןִי. ניקוד זה הוא חריג לכללי אותיות השמוש. על-פי הכללים היה הניקוד צריך להיות הַלִּי־הֶןִי.² יתר על כן, על-פי השיטה הנפוצה של כתיבה כשתי תיבות — ה לִי-הו' — נוצר פה חריג לחוק הקבוע, שאין שני שוואים יכולים לעמוד בתחילת מלה.³

3. כתיב־היד של בעלי המסורה⁴

א ש ל ³	ה לִי	(ה"א רבתי והיא תיבה לעצמה)
ל	ה לִי	(מסורת ניקוד שונה, קרובה לכללי אותיות השימוש, אך אל"ף בתחילת השם אינה נאלמת)
ש 1	ה לִי	(למ"ד ללא ניקוד)
ד	ה לִי	(ה"א רבתי ללא רווח; למ"ד ללא ניקוד)

קטע גניזה בניקוד בבלי⁵ ה לִי (ללא אות גדולה; הה"א נפרדת בפתח).

- 1 ראה ייבין, כתר, 9, 1, 9, 2. הערות מקבילות בכ"י וינה 35; לונדון Add 15,251, Add 1174, אבן ספיר א דף טז. ובדברי אור תורה במקום. ראה גינצבורג, המסורה ח 667 י 177 י 204. ברשימות כולן מוזכרות שלוש הדעות, אך יש חילופים בשמות בעלי המחלוקת. ראה גם בן-בלעם, ספר טעמי המקרא, עמ' 51: 'זיש [תיבה] אחת במקרא שהיא מאות אחת ה לִי והיא נקראת עם השם הסמוך לה'.
- 2 אותיות וכל"ב המופיעות לפני השם מנוקדות בפתח, והאל"ף בראש השם נאלמת; ה"א השאלה דינה בחטף פתח כרגיל.
- 3 אפשר אמנם שלפנינו מקרה של אי-התאמה בין הכתיב ובין הקרי, אך המסורה אינה מעירה כאן על קרי וכתיב.
- 4 על-פי ייבין, כתר, 9, 1, 9. במאמר זה נמנענו לכתב את השם במלואו; קיצרנו תיבה זו או סימנו: ה'.
- 5 ייבין, גניזה, כרך I, עמ' 94. סימן הקטע אצל ייבין 9א.

4. בספרות ההלכה

הרמ"ה: בספרו 'מסרת סייג לתורה' (דף פד) הוא מכריע לכתוב ה"א גדולה כמלה לעצמה.

המאירי ('קרית ספר' על שירת האזינו): ה"א רבתי וכתובה מעט למטה מן הלמד'; 'הלמד בשוא וההא בפתח' (שם, בכללים בראש החלק השני, ג).
'אור תורה':

(1) דוחה את דעת המאירי על כתיבה למטה מן השורה.

(2) מקבל את דעת הרמ"ה על כתיבת ה"א כמלה לעצמה, אע"פ שמרבה להקשות עליה.

(3) מזכיר את כתיבת ה"א באות גדולה.

(4) מתלבט איך להגות את הניקוד 'הָ לְיָ'. האם הלמ"ד בשווא נח, או למ"ד בשווא נע והחטף שאחריו מוארך ונהגה כפתח.

'מנחת ש"י': 'ההא רבתא ונכתבת יחידה, והלמד בשוא נח, ואותיות השם בנקודותיהן כמוצאן כמשפט'.

סיכום: מקובל על בעלי ההלכה לכתוב ה"א גדולה כמלה נפרדת, ולנקד הֶלְיָ. דעת המאירי לכתוב ה"א למטה מן הלמ"ד — לא התקבלה.

5. הסברים דקדוקיים לתופעות

אבן-עזרא בספר מאזנים (יז ע"א):

אמר ר' שמואל הנגיד ז"ל כי נתברר אצלו שה"א הלה' לברו והיא מלה זרה. והנה זה הה"א יגלה לנו סוד גדול, והוא שהה"א לא יתכן היותו בשוא ובפתח, כי אין יכולת באדם לקרא שוא נע אם לא היה אות אחריו, ע"כ יהיה הה"א בפתח כדרך הההי"ן התמהי"ן. וידוע כי תחת הלמד יהיה שוא נע כמשפט כל למד נוסף כמו ליעקב. ואל תשים לבך לקריאה שאנחנו קוראים, כי הוצרכנו להניח הלמ"ד שהוא נע בעבור היות שוא נע תחת אלף אדון כשיהיה נצמד. על כן יהיה הה"א פתוח ויורה עליו 'סולו לרוכב בערבות' (תה' סח:ה). ואילו היה הלמד מתנועע בחירק כמשפט למ"ד ליהודה — לא נפתח היוד אחר הבית ומהשם שהוא מענין אחר יתברר זה הסוד. והמשכיל יבין.

לדעת אבן-עזרא ניקוד הה"א בפתח הוא בשל היותה מלה לעצמה. הלמ"ד מנוקדת בשווא נע, כדרך ל' השימוש בדרך-כלל. ההסבר מדוע ניקוד הלמ"ד אינו מושפע מהשם שאחריו, הפותח בחטף, הוא קשה וסתום. 'יתכן שאבן-עזרא רומז פה שהניקוד מכוון לקריאת השם ככתבו, ולא כפי שאנו הוגים אותו (כשם אדנות).

פירוש קרוב לזה מפרש רבנו בחיי בפירושו לתורה (על-פי הדוגמאות שהוא מביא נראה שכן הבין את דברי אבן-עזרא):

ודע כי מלת הלה' הה"א נכתבת לבדה, והא בפתח ותחת הלמד שוא נח. והיה ראוי שיהיה נע כלמד ליעקב, אבל אי אפשר לאדם לקרא שני שואים זה אחר זה. ועל כן הוצרכנו להניח שוא הלמ"ד, כדי שיהיה השוא של היו"ד נע ולא יסתתר נקוד שם האדון. והנה המילה זרה אין כמוה בכל המקרא. וכן אי אפשר להיות הלמד בחירק כלמד ליהודה, כי יסתתר גם כן ניקוד היוד של השם, כשם שמסתתר בשמו של יהודה, ועל כן הוצרך שתנקד המילה כן.

רבנו בחיי סבור, שניקודן של אותיות השימוש שלפני השם משתנה, כדי לשמור על הגייתו המלאה ללא שינוי.

6. הסברים בדרך הדרש והסוד

החריגה הדקדוקית ודרך הכתיבה המיוחדת הוסברו במקורות שונים בדרך הדרש. כן נוהג אפילו רד"ק, בספרו 'מכלול' (מ ע"ב):

ומצאנו מלה אחת נשתנו תנועותיה והיא 'הִלְיָ' תגמלו זאת' ההא בפתח והלמד בשוא [נח; והאלף, דהיינו היוד, נקראת בשוא] נע. והיה משפט המלה ההא בשוא ופתח והלמד בפתח והאלף נחה. ובאה המלה כן לענין מורה על סודה. ולענין זה יש כתיבה הזאת שנוי אחר שלא נמצא בוולתה, שהה"א נכתבה יחידה.

מדרש תנחומא (לפסוקנו, דף קכג ע"ב):

הלה' תגמלו זאת, ההא רחוקה מן השם. למה, שהוא סיום חתימתו של משה. קח ראשי תבות של פסוקים... כגון ה' מהאזינו וי' מיערף, כ' מכי שם ה' אקרא, ה' מהצור, ש' משחת לו, ה' מהלה' — ותמצא שהכל עולה בגימטריא כמנין משה. וזו היא חתימתו של משה, כאדם שמסים ספרו וחותרם את שמו בסיום ספרו, ולכך הה' רחוקה מהשם.

זוהר, פרשת לך לך (דף צג ע"א):

א"ר יעקב לר' אבא האי ה' דהבראם (בר' ב:ד) זעירא וה' דהלה' רברבא. מה בין האי להאי? א"ל דא שמיטה ודא יובלא.⁷

7. הפועל 'גמל' במקרא

הצעתנו להסבר התופעה והשתלשלות המסורות השונות מבוססת על בדיקת כל ההיקרויות של הפעלים משורש גמ"ל במקרא.

'גמל' + כינוי דבוק (10 היקרויות):

כי רעה גמלוך (בר' נ:יז)

כי אתה גמלתני הטובה ואני גמלתיך הרעה (ש"א כד:יח)

יגמלני המלך הגמולה הזאת (ש"ב יט:לז)

יגמלני ה' כצדקתי/כצדקי (ש"ב כב:כא/ תה' יח:כא)

כל אשר גמלנו ה'...אשר גמלם כרחמיו (ישע' סג:ז)

אם לא גמלך רעה (משלי ג:ל)

גמלתהו טוב ולא רע (משלי לא:יב).

'גמל' + מושא ישיר (2 היקרויות):

כל הרעה אשר גמלנו אותו (בר' נ:טו)

גמל נפשו איש חסד (מש' יא:יז)

6 המוסגר חסר בדפוס, והשלמנו על-פי 'מנחת שי' לפסוקנו.

7 עיין גם בזוהר דברים על פסוקנו, ובהמשך פירושו של רבנו בחיי שהובא לעיל.

'גמל' + ל (3 היקרויות):
 כי גמלו להם רעה (ישע' ג:ט)
 את גמולך שגמלת לנו (תהל' קלז:ח)
 ה לה' תגמלו זאת (דב' לב:ו).

'גמל' + 'על' (7 היקרויות)

הצירוף 'גמל על' נבדל בדרך שימושו מן היתר, בכך שהוא זוקק מושא (עקיף) יחיד. לעומת זאת, שלוש הדרכים האחרות שוות בשימושן: הפועל גמל מצריך שני מושאים; הראשון (המתקשר ככינוי דבוק, כמושא ישיר פרוד או באמצעות 'ל') מציין את האדם הנגמל, והשני מציין את הגמול: 'טובה', 'רעה' או 'גמול'⁸. עתה נחזור לסוגיית הירושלמי במגילה. הקשר הסוגייה שם הוא דיון באותיות או מלים התלויות מעל השורה:

טעה והשמיט את השם. אית תניי תני תולה את השם, אית תניי תני מוחק את החול. וכותב את השם ותולה את החול... ר' ששעה בריה דרב חננאל אמר: צריך לכתוב ה"א למטה מארכובתו שללמ"ד. הליי' תגמלו זאת — הא ליי' תגמלו זאת.

הביטוי 'לכתוב ה"א למטה מארכובתו של למ"ד' ולשון שמות רבה 'ה"א למטן ולמ"ד למעלן' רומזים לכתובה של אותיות תלויות: האות למ"ד צריכה להיות תלויה מעל השורה. כתיבה כזו מרמזת לספק בין שני נוסחים: האחד 'ה לה' כמו שלפנינו, והשני — ללא הלמ"ד התלויה — 'הה'⁹. הנוסח השני הוא על דרך רוב הפעלים מושרש גמל במקרא, שבהם הנגמל מופיע במשפט כמושא ישיר (דבוק או פרוד).

מכאן עולה הסבר למסורת הניקוד התמוהה. ניקוד הה"א וניקוד השם מתאימים לקריאה 'הה'. כאשר צוינה גם האות למ"ד — הרומזת לנוסח האחר — לא נשתנתה קריאת שאר האותיות. העיצור ל' שורכב אל תוך המילה, ונתקבל 'הלה'. חיזוק להסבר זה אפשר למצוא בנוסח ש1 ובנוסח ד שאינם מסמנים כל סימן ניקוד באות למ"ד. נוסח זה משקף ככל הנראה מצב קדום, שבו האות למ"ד בחזקת 'כתיב ולא קרי'. משתי הלכות אלו (תליית הלמ"ד וקריאת 'הלה') התפתחו כנראה כל שאר דרכי הכתיבה, בדרך שננסה לתאר כאן.

חלוקת התיבות באופן 'ה לה' היא דרך כתיבה שהתפתחה מכתיבת הה"א למטן מן הלמ"ד. עדות מפורשת לכך הם דברי הירושלמי ומדרש שמ"ר הדרושים את האות ה"א

8 במשלי יא: יז ובש"ב כב: כא חל שימוט של המושא השני. בישע' סג:ז, ז'רוב טוב לבית ישראל אשר גמלם כרחמי ויכרבו חסדיו', הפסוקית 'אשר גמלם...' היא לוואי ל'רוב טוב' ולא ל'בית ישראל'.

9 תוכן הפסוק, שבו ביטוי "קשה" כלפי שמיא, מעלה את האפשרות, שהנוסח הכולל למ"ד נחשב דרך כבוד כלפי מעלה יותר מהנוסח ללא למ"ד, ואולי לפנינו מעין "תיקון סופרים". גם הסוגייה הקודמת בירושלמי עוסקת בבעיה של כבוד שמים (שב"תליית" השם).

כמלה לעצמה: 'הא לה' תגמלו זאת' (ירושלמי); 'כלומר הוי הלה' תגמלו זאת' (שמ"ר).¹⁰

מכאן התפתחה המסורת לכתוב את האות ה"א גדולה, שכן נטו לסמן באותיות גדולות וקטנות תופעות שונות כמו תחילת ספר ואמצעו, חילופי גירסאות, הבלטת הערות מסורה שונות וכד'.¹¹ עדות מפורשת על הקשר בין היות ה"א מלה לעצמה ובין כתיבתה באות גדולה נמצאת במסכת סופרים שהוזכרה לעיל: 'ה' דהלה' צריך להיות פשוט מכל ה' שיהא תיבה בפני עצמה'.¹²

אשר למסורת המפרידה את התיבה הנידונה 'הל ה"', יתכן שמסורת זו התפתחה ממסורת הקריאה של המלה. החריגה מכללי אותיות השימוש במלה זו יכולה היתה לבוא על פתרונה על-ידי הפרדת ה"מלה" 'הל' משם ה' הנכתב בניקודו המלא. אפשר שהתהליך היה אחר: הניקוד ה'הל' (ללא סימן ניקוד באות למ"ד), שציין מלכתחילה שהאות למ"ד נכתבת ואינה נקראת, פורש אחר-כך כרומוז לכך שלפנינו שתי תיבות: ה'הל'.¹³

לפנינו, אם כן, מסורת נוסח עתיקה, שנשתכחה לחלוטין מכל המקורות. ואעפ"כ ניתן לעמוד עליה מתוך בדיקת השפעותיה על מסורת הקריאה והכתיבה המקובלת.

כתבי-יד ודפוסים של מקרא

א = כתר ארם צובה.

ל = כ"י לנינגרד B 19.

ל 3 = כ"י לנינגרד פירקוביץ' ב 10 (צ'ופוט קלעה 17).

ק = כ"י הנביאים מקאהיר.

ש = כ"י ששון 507 (כיום ירושלים 24°5702).

ש 1 = כ"י ששון 1053.

ד = דפוס מקראות גדולות ונציה רפ"ד-רפ"ו.

תנ"ך ברויאר = תורה נביאים וכתובים, מוגהים על-פי כתר ארם צובה וכתבי-יד הקרובים לו בידי מרדכי ברויאר, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ז-תשמ"ב.

תנ"ך דותן = תורה נביאים וכתובים, מוגהים בידי אהרן דותן, הוצאת עדי, תל-אביב תשל"ג.

10 דרשה כזו משתקפת גם בתרגום אונקלוס כאן: 'הא קרם ה' אתון גמלין דא'.

11 עיין שניצר, אותיות, עמ' 250.

12 כך גם במדרש ר' עקיבה על אותיות גדולות: 'ה' הלה' תגמלו זאת בהאינו — ה' גדולה לפי שהוא כשני תיבות ואי אפשר להיות תיבה (דלא) [בלא] חברתה'.

13 יתכן אמנם, שהניקוד ה'הל' הוא תוצאה של השיטה המפרידה 'הל ה"', אך דווקא בשו"ב ובד"א אין חלוקה כזו.

הסברנו את החלוקות 'ה' לה' "הל ה'" בהסברים שונים, אך יתכן שהיתה השפעה הרדית בין שתי השיטות, הסבורות שתיהן שיש להפריד את מלת 'הלה'.

קיצורים

אבן ספיר = יעקב ספיר, אבן ספיר, ליק תרכ"ב.
 אבן עזרא, מאזנים = ר' אברהם אבן-עזרא, מאזני לשון הקדש, אופיבאך תקנ"א.
 אור תורה = ר' מנחם די לונזאנו, אור תורה, בתוך ספר 'שתי ידות', ונציה שע"ח
 (ברלין תק"ה).

בחור = אליהו הלוי אשכנזי, בחור, מנטובה שי"ו.
 רבנו בחיי = רבנו בחיי בן-אשר, באור על התורה, ירושלים תשכ"ח.
 ברויאר, כתר = מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים
 תשל"ז.

דותן, שקיעים = א' דותן, 'שקיעי הטעמת מלעיל עתיקה במסורת הטברנית', מחקרי
 לשון מוגשים לזאב בן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 143-160.
 זוהר = ספר זוהר על חמשה חומשי תורה, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ך.
 ייבין, גניזה = י' ייבין (עורך), אוסף קטעי גניזה של המקרא בניקוד ובמסורה בבלי
 (5 כרכים), ירושלים תשל"ג.

ייבין, כתר = י' ייבין, כתר ארם צובה, ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט.
 מדרש רבי עקיבה = מדרש ר' עקיבה בן-יוסף על אותיות גדולות וטעמיהן, בתוך: א'
 ורטהיימר, בתי מדרשות, ירושלים תש"ם, ב, עמ' תפ"ד-תפ"ח.
 מנחת שי = ר' ידידיה נורצי, מנחת שי, בתוך: מקראות גדולות, הוצאת פרדס,
 תל-אביב תשי"ט.

מסרת סייג לתורה = ר' מאיר בן-טודרוס הלוי אבולעפיה, מסרת סייג לתורה, פירנצי
 תק"י, מהדורת צילום, ישראל תשכ"ט.

קרית ספר = ר' מנחם המאירי, קרית ספר, איזמיר תרכ"ג-תרמ"א.
 רד"ק, מכלול = ר' דוד קמחי, ספר מכלול, ליק תרכ"ב.
 שניצר, אותיות = ש' שניצר, 'אותיות גדולות וזעירות במקרא', בית מקרא פט-צ
 (תשמ"ב), עמ' 249-266.

תנחומא = מדרש תנחומא על חמשה חומשי תורה, הוצאת לוי אפשטיין, ירושלים
 תשכ"ב.